

TÜRK-RUS-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNİN MERKEZİNDEKİ ÜLKE: ABHAZYA
A COUNTRY IN CENTER OF RELATIONS BETWEEN TURKISH-RUSSIAN-GEORGIAN:
ABKHAZIA

Cahit ASLAN

Yard. Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyoloji Öğretim Üyesi.

Özet: Kafkasya'nın kadim halklarından biri olan Abhazlar, yalnızca dilleri ve kültürleriyle değil, fiziki varlıklarıyla da var olma mücadelesi veriyorlar. Bunun en son örneği, birçok halk gibi Sovyetlerin dağılması ile birlikte bağımsızlık kararı almalarıyla başlayan süreçtir. Abhazya, Gürcistan'ın müdahalesine rağmen de facto olarak bağımsızlığını elde etmiş bir ülkedir. Artık yavaş yavaş de jure olarak da bağımsız olmaya başlamıştır. Bu taleplerin sosyolojik, tarihsel ve hukuksal boyutları ile Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. İşte bu çalışma ihtilafli bu bölgeyi çözümlenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Abhazya, Kafkasya, Gürcistan

Abstract: Abkhazians, who are one of autochthon people of Caucasus, have been struggle not only for their bodies but also for their culture and language. Last simple is that they decided to be independent after Soviet Union collapsed as other people. Abkhazia is a de facto independent country although Georgia interfered. Now, slowly they are independent in de jurely. This request with dimensions of sociological, historical and law closely interested with Turkish. It is analyzed this conflict zone in this study.

Key words: Abkhazia, Caucasus, Georgia.

Giriş

Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle, Sovyet sınırları içinde yer alan birçok halklara özgürleşme fırsatı doğdu. Birlik cumhuriyetlerinin pek çoğu kısa süre içerisinde bu fırsatı kullanıp özgürlüklerini elde ederken, birlik cumhuriyetleri içerisinde yer alan birçok halk özgürlükleri için mücadele etmek zorunda kaldı. Çünkü, özgürlük ve bağımsızlık hakları olduğunu söyleyen birlik cumhuriyetleri, aynı hakları, Sovyet zamanında kendilerine bağlanmış daha küçük halklar için tanımak istemediler. Tarih boyunca özgürlüklerine düşkün olduklarını gösteren bu halklar böyle bir fırsatı kaçıramazlardı ki, aynen öyle oldu. Bu davranışlarından dolayı da çoğunlukla 'Ayrılıkçı' damgası yediler. İşte özgürlüklerine düşkün yurtsever Abhazya halkı da bunlardan biridir. Diğer birlik cumhuriyetindeki büyük nüfuslu halklar gibi küçük nüfusa sahip Abhazlar da Sovyetlerin çökmesiyle beraber tarihi, sosyoloji ve hukuksal haklarını gözeterek bağımsızlık kararı aldılar. Bağımsızlığı ve özgürlüğü kendilerine hak olarak gören, Gürcü Stalin-Beria ikilisi zamanında zorla ve baskıyla Abhazya'nın otonomleştirildiği birlik cumhuriyetlerinden Gürcü hükümeti, bu durumu protesto etti ve Gürcü "hükümet kuvvetlerine bağlı tanklar, 14 Ağustos 1992 tarihinde Abhazya'nın başkenti Sohum'a girdi. Böylece Abhaz halkı ile Gürcü kuvvetleri arasında bir savaş patlak verdi ve 30 Eylül 1993'e kadar binlerce insan bu savaşta öldü"¹. Bu fenomen kendi halkı için hürriyet ve bağımsızlık, sayıca az olan diğer halk için de kaba diktatörlük, açık faşizm"² olarak değerlendirilip protesto edildi. Düne kadar, Milletler arası camia Abhazya meselesini 'Dondurulmuş İhtilaflar' listesine almıştı. Fakat 7 Ağustos 2008 gecesi durum değişti. Artık Birleşmiş Milletler Örgütü'nün daimi üyesi Rusya Ahazya'yı bağımsız bir ülke olarak 27 Ağustos itibarıyla tanımış olması uluslararası yeni siyasi ve hukuki statüye kavuştu.

Bütün bu süreçlerin, tarihsel, sosyolojik, hukuki ve uluslararası ilişkiler boyutu bulunmaktadır.

1. Abhaz-Gürcü İlişkilerinin Tarihsel ve Sosyolojik Arka Planı

Abhazya'da yaşanan sorunların kökleri büyük çoğunlukla geçmişte, belki de Gürcü ve Abhaz etnik zihniyetinde yatmaktadır.

Abhazlar ve Gürcüler Kimdir?

12 yüzyıldan daha geriye uzanan köklü devlet geleneğine sahip Kafkasya'nın en eski yerli haklarından olan Abhazlar ile Gürcüler akraba olmayan halklardır. "Kültürel-yaşantısal, dış benzerliğin ardında esaslı gelenek-görenek, maddi ve manevi kültürel, etnik mentalite farkları yatar. Kültürel planda Abhazlar etnogenetik olarak Adigelere daha yakındır"³.

"İngur Irmağı'ndan kuzeye doğru Kafkas Dağları'nın zirvelerine ve Karedeniz kıyıları boyunca Adler'in ötesine kadar uzanan geniş bir bölgede yaşayan"⁴ Abhazlar iki ana kitleye ayrılırlar: Kendilerine Apsuva dedikleri Abhazlar ile kendilerine Aşuva-Aşkaraw dedikleri Abazinler-Abazalar.

Abhaz-Abazalar Axçıps, Bzıp, Guım, Sadz (Ciget), Dal ve Tzabal, Tsüjı, Abjua gibi dallarına ayrılırken, Abazin-Abazalar ise Aşuva ve Aşkaraw kollarından oluşurlar.

Abhazlar, etnografik, sosyal, ekonomik yaşamları ve dünya anlayışlarıyla komşusu oldukları uluslardan çok farklıdır. Birçoğu, 21 Mayıs 1864'de sonlanan Kafkas-Rus savaşlarında silahlarını bırakmayı en son kabul edenlerden olup Sadz Abazaları ve Ubıhlarla birlikte Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bu nüfusun başlıca yerleştiği bölgeler, Adapazarı, Hendek, Bolu, Düzce, Eskişehir, Bursa, İzmit, Samsun, Trabzon, Sivas, Yozgat, Kayseri-Uzunyayla, ve Adanadır.

Gürcülerin tam olarak tanımlanma problemi olmasının yanı sıra Güney Kafkasyalı (siyasi coğrafya açısından Kafkas Ötesi) oldukları kesindir. Fakat Gürcü lisanı, Güney Kafkasya'nın egemen dillerinden olan Kartvel dilinden yalnız birini oluşturur ve kendilerine Kartvuri derler. Oysa Kartvel dili Gürcülerden hariç üç dili daha barındırır: Mingrel, Laz ve Svanların dili. Fakat "1930'lardan sonra bu üç kavim Gürcü sayılmıştır, resmi olarak ayrı bir grup olarak tanımlanma hakları ellerinden alınmıştır"⁵. Kartvelian umumi bir terim olup Gürcüler tekeline geçirmiştir. Bu durum da dün olduğu gibi bugün de Gürcüleri her türlü olaya, toprağa gayri-resmi sahiplenme, kendine mal etme bakımından yetkili kılmıştır"⁶. Acaraya karşı gösterdikleri zorbalık, Kolçis kültürünün tek varisi gibi kendilerini görme en son örneklerdendir.

2. Savaşın Kısa Uzun Tarihi

Abhazya ülkesinin ve Abhaz halkının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Antik Grekler ayrım yapmadan Doğu Karadeniz kıyılarında yaşayan herkese 'Kolçis' demişlerdir. Antik çağ coğrafyacıların verilerine göre, Soçi ve Gagra civarı Akha yurdu ve Akhalar da Wubıh, Abhaz ve Abazinlerin atalarıdır.

İmparator Justinianus döneminde Hıristiyan dini ile tanıştılar. Abhazya eski bir Hıristiyanlık diyarı olmasının yanı sıra İslamiyet 17. yy'dan itibaren etkili olmaya başlamıştır. Fakat, Müslüman Abhaz-Abazaların büyük bir kısmı Türkiye'ye sürülmüşlerdir.

"Bölgede etkinliğini gösteren Bizans İmparatorluğu'nun gücü azanlınca 8. yüzyılda Leon II, 200 yıl sürecek olan krallığını Abhazya'da ilan etti. Aynı dönemde Bagrat III, Gürcistan'ı da içine alan krallığını genişletti. Artık bölgenin doğusuna Gürcistan batısına da tümenden Abhazya adı verildi. 13. yüzyılda Moğollar Batı'ya seferlerini arttırmış Tiflis'i ele geçirmişti. Moğol saldırılarında kaçan Gürcüler, Abhaz topraklarında yığıldılar. Moğolların çekilmesinden sonra zayıflayan devlet yapısı

³ BDT Ülkeleri Enstitüsü, "Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığı: Dünü, Bugünü, Çözüm Perspektifleri", Çev.: M. Paşu, 1998; http://www.circassianworld.com/gurcistan_abhazya.html. (20.06.2007).

⁴ Hayati Bice, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No-65, 1991.

⁵ Ali İhsan Aksamaz, "Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Politikası ve Kafkasya", Tarih ve Toplum dergisi, no: 199, 2000, s. 4-11

⁶ B.G. Hewitt, "Abkhazia: a problem of iden-tity and ovnership", Central Asian Survey, 12(3), 1993, s. 267

Abhaz ve Gürcü Prenslikleri şeklinde yeniden şekillendi. 14. yüzyılda Mingrel (Laz) Prensi Georgi Dadiani, Abhazya'nın doğusunda, bugün Gal ve Oçamçıra olarak bilinen bölgede yaşayan Abhaz Çağba hanedanlığını sıkıştırınca burada yaşayan nüfusun önemli bir kısmı yer değiştirerek bugünkü Çerkes ve Kabardey topraklarına doğru harekete geçmişlerdir. İşte "klasik Abazgionlar geleneksel olarak tanımlamaları Abaza olan bu grubun atalarıdır"⁷. Bu nüfusu Sovyet etnolog ve antropologları 'Abazin' olarak adlandırdılar. Fakat "Gürcüler, Abhazaları Kartvel kavimleri arasında gösterme gayreti içindedir. Abhazların aslında Gürcü olduklarına dair iddialar ortaya attılar. Bu iddia tutmayınca bu sefer en azından son birkaç yüzyıldır bu topraklarda oldukları iddiasını geliştirdiler. Bu tür emperyalist görüşü savunanların en ateşlisi P'aule Ingorog'dur. Ona göre, güya Abhazlar, Kuzey Kafkasya'dan 17. yüzyılda gelerek yerleşmişler. Kartvellerin yerleşim yerlerini almışlar ve bunu, yerinden çıkarılan nüfusa benimsetmişler. Şovenist Ingorog'un bu garip kuramı 1933-1953 yılları arasında yürütülen Abhaz politikalarının geri tepmesi ile itibarını kaybetti"⁸ ise de bu fikirler bu gün bile bazı çevrelerce yayılmaya çalışılmaktadır. Rost'om Çheidze, Gamsahurdia, Sukhorov, Aleksandra Oniani, Panidze ve Saakaşvili bunlardan yalnızca birkaç tanesidir. Fakat, arkeolojik eserleri açığa çıkarmasının, Kafkas halklarının kültürel gelişimine, onların ırkı ve vatani duygularının inkişafına neden olacağı gerekçesi ile bulgularının yayınlanmasının bir süre engellenmesine rağmen elde ettiği tabletlerin çözümlenmesini yapıp yayımlayan ünlü arkeolog Prof. Turtsaninov'a göre Abhaz-Abazaların (ve Ubihların) bölgedeki varlığı M.Ö. III bine uzanıyor veya 4500 yıllık bir kültür ve devlet geleneğine sahiptirler, medeniyet ve yazı da öncelik onlara aittir. Oysa Gürcülerin yazıyı kullanmaları M.S. IV. veya V. yüzyıllara rastlar (Bkz. Turtsaninov, 2006).

16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlıların Abhazlar ile ilişkileri gelişmişti. Bu sayede Abhazlar İslamiyet'le tanıştılar. Tam 300 yüzyıl Türkler ile Abhazlar arasında yoğun işlikler sürdü. Bu dönemde Abhazlar'ın büyük bir kısmı İslamiyet'i benimsedi. Bu ilişki 1810'da Rusların saldırısı ile kesintiye uğradı. 1801'de Çar I. Aleksandır Gürcistan'ı ilhak etmişti. 17 Şubat 1810'da da imparatorluk manifestosu yayınlanarak Abhazya, Rusya İmparatorluğu'nun 'yüksek himayesi'ne geçti. Gürcüler bu ilhaki onaylarken Abhazlar fırsat buldukça Ruslara karşı direniş gösterdiler. 300 yıl süren Kafkas-Rus savaşları 1864'te Rusların galibiyeti ile bitince bütün Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi Abhazya'da da halk çok büyük felaketler yaşadılar. Bu felaket 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında daha da büyümüş ve Abhaz tarihinin en büyük nüfus kaybına ve kıyımına neden olmuştu. Abhazlar nüfuslarının 5/6'sını ya ölümlerle ya da Anadolu'ya göçlerle yitirdi"⁹. Boşalan Abhazya topraklarına Gürcüler, Ruslar, Ermeniler, Rumlar, Estonlar ve diğer hakların nüfusları yerleştirildi.

1917'de Rusya'da gerçekleşen Sovyet İhtilali, uzun süre Çarlığın himayesinde kalan Abhazya'ya yeniden egemen devlet olma şansı getirdi.

Çarlık Hanedanlığı'nın çökmesinin ardından "Abhazlar kendi kaderlerini tayin etme için 11 Mayıs 1918'de kurulan 'Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'ne girme arzusu içinde iken, Gürcüler 26 Mayıs 1918'de Menşevik Gürcistan Demokratik Cumhuriyetini kurdu. 1918 yılı içerisinde Abhazya'da bir Sovyet yerel yönetim kuruldu, fakat 40 gün içerisinde Tiflis'te yönetimi ellerine geçiren Menşeviklerin Abhazya'yı kontrolleri altına almasıyla bu yönetim sona erdi. Sovyet gücü 4 Mart 1921'de yeniden inşa edildi ve 31 Mart 1921'de "Abhazya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" kuruldu. 21 Mayıs 1921'de de bu cumhuriyet Gürcistan Sovyet Devrim Komitesi tarafından birliğin 16 devleti olarak tanındı ve radyodan ilan edildi. Bu gelişme Abhazya'daki Gürcü varlığını sona erdirdi. 1922'de ise Abhazya ile Gürcistan, iki ayrı egemen devlet olarak "Anlaşmalı Sosyalist Federal Cumhuriyet"i oluşturdu. 13 Aralık 1922'de de Abhazya, Gürcistan ile beraber Transkafkasya Federasyonu'na girdi"¹⁰. Fakat 1931'de SSCB'nin başına Stalin'in geçmesi ile birlikte Abhazya'nın 10 yıllık "cumhuriyet" statüsü "özerk cumhuriyet" statüsüne dönüştürülerek Gürcistan'a bağlandı (SSCB tarihinde siyasi statüsü düşürülen tek ülke Abhazya olması oldukça manidardır). Bu tarihten itibaren Gürcüler, Abhazya'da sistemli olarak etnik temizlik, asimilasyon ve Gürcüleştirme politikasını başlattı.

⁷ Hewitt, "Abkhazia: a problem of iden-tity and ovnership", s.277

⁸ Hewitt, "Abkhazia: a problem of iden-tity and ovnership", s. 272-273

⁹ Y. Voronov ve M. Lordkipandze "The Abkhazians and Abkhazia", Caucasian Pers-pectives, içinde (ed. George Hewitt), 1992, s. 259-264; BDT, "Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığı: Dünü, Bugünü, Çözüm Perspektifleri", s. 1.

¹⁰ Derluguian, "The Tale of Two Resort: Abkhazia and Ajaria Before and Since The Soviet Collapse"...

“Bir Mingrel olan Lavrenti Beria, 1931’de Gürcü Parti Başkanlığı’na ve 1932’de Trankafkasya Parti Komitesi Başkanlığına atandı. 1923’ten 1953’e kadar kendisi ve Stalin, ölene kadar Abhaz düşmanı bir politika yaratıp, yürüttü. Stalin döneminde N. Lakoba gibi politikacı ve aydınları ya öldürülen ya hapsedilen ya da sürgüne gönderilen Abhazlar’ın ülkedeki durumu daha da ağırlaştı. Abhazlar’ın mallarına el konuldu. Abhazca eğitim iptal edildi, Abhazca konuşmak, okumak-yazmak yasaklandı ve Abhaz isimleri ve yer adları Gürcüce değiştirildi. Yaklaşık iki nesil içerisinde Abhazların Gürcüleştirileceğine inanarak bütün bunları yaptılar”¹¹. “Abhazlar’ın sosyal gelişimi yavaşlatıldı. ‘Gruzpereselenstroy’ adlı bir organizasyon aracılığıyla bir iskan politikası uygulandı ki, 1940-1950 yılları arasında Abhazya’ya 10 binlerce Gürcü yerleştirildi ve böylece Gürcüler, Abhazya’da en kalabalık nüfus oldu”¹². Abhazlar kendi yurtlarında azınlık konuma düşürüldüler.

1953’de Stalin’in ölümüyle birlikte Abhazlar kendi ülkelerinde yeniden söz sahibi olmaya başladı. Ancak Gürcistan’ın Abhazya’yı kontrol etmek için anayasal haklarını kısıtlamak istedi. Bunun üzerine 1967 ve 1978’de olaylar yaşandı. Nihayet 1978’de Abhazya ve Gürcistan anayasaları, 1977’de düzenlenen SSCB anayasasına paralel olarak yenilendi. Böylece Abhazya ile Gürcistan ilişkileri, Abhazya lehine iyileştirildi.

“1977-78 yıllarında yeni Brejnev anayasasının şekillenmesi üzerine, bu anayasa tüm birlik kapsamında düşünülürken sorunlar ortaya çıktı. Gürcüler bu durumu kullanarak Tiflis’te Gürcü dilinin Cumhuriyet Anayasa’sı içerisinde korunması haklarıyla ilgili gösteriler yaptılar. Bu sefer 130 kadar tanınmış Abhaz, ülkelerinde gördükleri ‘Gürcüleştirme’ hareketlerine karşı şikâyetlerini listeledikleri ‘Abhaz Mektubu’ olarak bilinen bir mektubu Kremlin’e yolladılar. Abhazlar, Gürcistan’dan uzaklaşmayı ve Rusya Federasyonu ile birleşmeyi amaçladılar. 1978’de halkı rahatsız edici olaylar çıkmaya başladı. Moskova, Abhazya’nın Gürcistan’dan uzaklaşması ya da Gürcü dilinin Anayasal tanırılığının Abhazya’dan kaldırılması gibi istekleri reddetti. Abhazlar hükümette sözde bazı yerleri tutmakta buna karşılık tüm can alıcı ve önemli kararlar Tiflis’te alınmakta Gürcülerin lehine olmakta idi. 18 Mart 1989’a gelindiğinde, ‘Abhaz Mektubu’ 37 bin kişinin imza koyduğu bir miting düzenlendi. Bu durum Abhaz karşıtlığını iyice şiddetlendirdi. Abhaz karşıtı bir kampanya resmi olmayan çeşitli parti liderleri tarafından başlatıldı. Abhaz şahsiyetlerine olduğu kadar Abhaz tarihine de saldıran büyük bir yazı dizisi Gürcü gazete ve yayın organlarında yürütüldü. ‘Abhaz Mektubu’nu çürütmek amacıyla 28-29-30 Temmuz 1989’da bir grup Gürcü akademisyen tarafından ‘Doğunun Doğuşu’ başlıklı bir yazı hazırladılar. Özellikle Ingorog’un iddiasını referans alıyorlardı, 1989 uyuşmazlığında, o devrede, devamında olan olaylar Abhazlar’da müthiş bir dayanışma yarattı”¹³

SSCB’de Gorbaçov’un iktidara gelişi ile yeni bir dönem başladı. Tüm SSCB’yi etkisine alan "glasnost" ve "perestroyka" Abhazya’da da umutların yeşermesine yol açtı. Fakat Gürcistan’da 1989’da Zviad Gamsakhurdiya’nın yönetime gelmesi ve Abhazya’nın Gürcü toprağı olduğunu ilan etmesi ilişkileri iyice gerginleştirdi. 25 Ağustos 1990’da Abhazya Yüksek Sovyet’i, bir bildiriyle kendi topraklarında iktidarın tamamına sahip, egemen bir devlet olduğunu bir kez daha hatırlatmak zorunda kaldı. Bu yüzden “17 Mart 1991’de tüm birlik içerisinde yapılan referandumda Abhaz seçmenlerin %98,6’sı birlik içerisinde bağımsız cumhuriyetler içinde kalınmasına ‘Evet’ oyu kullandı. Zaten, Abhazlar’ın Gürcüler ile yaşama konusunda problemleri vardı”¹⁴. Bu ara “oldukça merkezi bir üniter devlet yaratmayı hedefleyen Gürcü politikası küçük ulusal grupların tasfiyesini amaçlayan politikanın merkezine yerleşti. Bu durumda Abhazya müttefikler aramak zorunda kaldı. Abhazya’nın politikaları sadece ulusal varlığını koruma endişesinden değil, fiziksel varlığını koruma kaygısı tarafından belirleniyordu”¹⁵. Gürcülerin geçmişteki şiddete dayalı şovenist ve asimilasyonist uygulamaları da göz önünde bulundurulursa, bu süreç kaçınılmazdı. Gelişen olaylara bakınca, yeni süreçlere gebe oldukları anlaşılacaktır. Örneğin bağımsızlık sonrası Gürcistan’da seçimle iktidara gelen ilk devlet başkanı ve azınlıklarla uzlaşmaz bir tutuma sahip olan Zviade Gamsakudiya yetmemiş gibi, onu bir darbe ile deviren Şevardnadze’nin söylemlerinden ilham alan dönemin Gürcü Komutan Georgi Karkaraşvili “24 Ağustos 1992 tarihinde yaptığı televizyon konuşmasında açıkça Abhazlar’ı yok etme çağrısı yapıyor ve yaşlılar, kadınlar ve çocuklar dâhil olmak üzere 97 bin Abhaz’ı toptan yok etmek için 100 bin

¹¹ Hewitt, “Abkhazia: a problem of iden-tity and ovnership”, s. 283-300

¹² BDT, “Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığı: Dünü, Bugünü, Çözüm Perspektifleri”, s. 3.

¹³ Hewitt, “Abkhazia: a problem of iden-tity and ovnership”, s. 301-302.

¹⁴ Hewitt, “Abkhazia: a problem of iden-tity and ovnership”, s. 304.

¹⁵ Liana Kvarçelya, “Between East and West”, **War Report**, sayı:42, 1996.

Gürcüyü kurban etmeye hazır olduklarını söylüyordu”¹⁶. Yine, “12 Nisan 1992’de polis güçleri Svan asıllı bir Gürcüyü yakaladılar. Adamın üzerinde, Gürcülerin Abhazlar’ı dışarı atma işlemlerine devam ettiklerini ortaya çıkaran belgeler bulundu. Bu ve bunun gibi işlere karışan ‘Abhazya Tam-Gürcü Yerleşik Birliği’ isminde bir örgütün varlığına ulaşıldı. Gürcü olmayanların listesi ve kodlu belgelere el kondu”¹⁷.

Abhazya o zamanki siyasi gerekçeleri göz önüne alarak, silahlı çatışmadan kaçınmak için Gürcistan’a kopan devlet-hukuk ilişkilerini eşit haklara dayalı temelde yeniden kurmayı teklif etti. Abhazlar’ın bu teklifi şiddetle karşılık buldu. 14 Ağustos 1992’ye gelindiğinde Tiflis’ten yönlendirilen 1000’i aşkın silahlı Gürcü militanı Abhazlar’a saldırdı. Çatışmalarda 16 kişi öldü. Oysa Abhaz Parlamentosu aynı o tarihte yapılacak toplantısında Gürcistan’la nasıl bir ittifak kurulacağını görüşecekti. Ne yazık ki Gürcü milislerin bu saldırısı ile toplantı yapılamadı. Çünkü Gürcistan silahlı birlikleri aynı gün Abhazya’ya saldırı başlattı. Karadan, denizden ve havadan yapılan saldırılarla Abhazya’nın Gal, Oçamçıra, Suhum ve Gagra kentleri işgal edildi. Abhaz halkı bu saldırıya karşı direnişe geçti. Abhaz, Adıge, Abazin, İnguş, Kabardey, Çerkes ve Çeçen halklarının temsilcilerinin katıldığı ‘Dağlı Halklar Konfederasyonu’ adıyla 1989’da bir örgüt kurulmuştu. Daha sonra sırasıyla ‘Kafkas Halkları Konfederasyonu’, ‘Kafkasya Federasyonu’ adını alan bu örgüt Abhaz halkının özgürlük mücadelesini sonuna kadar destekledi. Savaşın şiddetlenmesi ve Kuzey Kafkasya’ya yayılması ihtimali üzerine 3 Eylül 1992’de Moskova’da, Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin’in gözetiminde Gürcistan ve Abhazya liderleri bir araya geldi. Rusya hükümet yetkilileri ile Kuzey Kafkasya’daki cumhuriyetlerin liderleri ve Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi temsilcilerinin katıldığı toplantıda askeri güçlerin geri çekilmesi, ateşkes sağlanması ve savaşın bitirilmesi için anlaşmaya varıldı. Ancak Gürcistan anlaşmaya uymadı ve savaş yeniden şiddetlendi. 27 Temmuz 1993’de Gürcistan ve Abhazya heyetleri Soçi’de bir araya gelerek yeniden anlaşma imzaladılar. Gürcistan bu anlaşmaya da uymadı. Savaş, önce Gagra’nın, daha sonra da Suhum, Oçamçıra ve Gal bölgelerinin Gürcü işgalcilerden kurtarılması ile 30 Eylül 1993’de sona erdi. Yani Abhazlar, Gürcü işgalcileri kovarak vatanlarını, bağımsızlık haklarını savundular ve mücadele Abhazya’nın zaferiyle sonuçlandı. Pekâlâ, “sayıca Abhazların kırk katı olan Gürcistan ile savaşmanın bir felaket olduğunun farkında idiler, fakat onlara başka seçenek kalmamıştı”¹⁸.

Bir yılı aşkın süren ve Abhazya’nın tamamını içine alan savaşın faturası çok ağır oldu. Yaklaşık 5 bin Abhazya yurttaşı öldü. On binlercesi yaralandı ve sakat kaldı. Savaşın Abhazya’ya verdiği maddi değer ise 10 milyar \$’ın üzerinde oldu. “Abhazya’nın tarihi, kültürü ve ekolojisi büyük ölçüde tahrip edildi. Bilgisayarlar ve diğer modern teknolojiler Tiflis’e taşındı”¹⁹. Adeta bir kültür katliamı yapılmış, yağmalanan antik eserler haraç mezat pazarlarda satışa sunulmuştur. O dönemde binlerce kitap ve belgeleriyle yakılan arşiv ve milli kütüphane halen kendini toparlayamamıştır. Küllerinden yeniden dirilmeye çalışmaktadır.

Savaştan sonra Abhazya ile Gürcistan arasında, Birleşmiş Milletler, AGİT ve Rusya Federasyonu’nun gözetiminde diplomasi maratonu başladı. Savaşın bittiği 30 Eylül 1993’ten 2001 yılının ortalarına kadar Abhazya-Gürcistan anlaşmazlığı ile ilgili 350’den fazla toplantı yapıldı ve 400’e yakın belge imzalandı. Bu görüşmelerde sorunun siyasi çözümüne ilişkin somut bir ilerleme sağlanamadı. Üstelik Çeçenistan’daki askeri faaliyetleri dikkate alan Rusya hükümeti, Aralık 1994’te Abhazya ile ekonomik ilişkilerde abluka rejimi kararı aldı.

Abhazya ve Gürcistan, BM’nin ve Rusya Federasyonu’nun arabuluculuğu ve AGİT’in katılımı ile görüşmeler devam etti. 4 Nisan 1994’te tarafların imzalarının bulunduğu ve ‘Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığının Siyasi Çözümü İçin Önlemler Deklarasyonu’ başlıklı ve Abhazya ile Gürcistan arasında devlet-hukuk ilişkisinin olmadığını tespit edildiği bir bildiri yayınlandı (Bkz.: 4 Nisan 1994 Moskova Protokolü). Bu bildiri ve taraflarına göre Abhazya egemen devlete mahsus yetkilere sahiptir.

¹⁶ Lakoba, “Abkhazia is Abkhazia”, s. 100; Bkz.: UNPO’nun ‘Abhazya Raporu’, Ocak 1993.

¹⁷ Hewitt, “Abkhazia: a problem of iden-tity and ovnership”, s. 307.

¹⁸ Lakoba, “Abkhazia is Abkhazia”, s. 103

¹⁹ Helen Krag ve Lars Funch, The North Caucasus. Minorities at a Crossroads.London, 1994; Bkz.: Türkiye İnsan Hakları Derneği’nin Eylül 1992 tarihli ziyareti ve ‘Abhazya Raporu’, 31 Ağustos 1993.

Zaten 15 Mayıs 1994'te de taraflar Moskova'da bir araya gelerek egemen iki devlet sıfatıyla (Abhazya adına S. Jinjolia ve Gürcistan adına J. Joseliani) ateşkes anlaşmasını imzaladılar.

1995'de, 5,5 milyonluk nüfusun %70'i Gürcü²⁰ olup Mart 1994'te Bağımsız Devletler Topluluğuna (BDT) üye olan ve aynı yıl Dünya Bankası ve IMF reçeteleri uygulanmaya başlayan Gürcistan'ın talebi üzerine, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) da Abhazya'ya ağır yaptırımlar içeren ambargo uygulamaya başladı. Fakat abluka Abhazya halkına zor günler yaşatsa da kıt kaynaklarla hayatta kalmaya uyum sağladılar ve yılmadılar. Halen devam eden bu ambargodan amaç, Abhazya'yı, ekonomik ve siyasi olarak dünyadan tecrit ederek yıldırma. Ancak tüm zorluklara rağmen Abhazya konumunu korudu.

1997'de, Abhazya Gürcistan'a siyasi bir proje sundu. Tarafların ilişkisini federatif bir yapıya oturtan ve karşılıklı statüleri belirleyen bu projeye Gürcistan, olumlu ya da olumsuz hiçbir yanıt vermedi. Bunun üzerine Abhazya projesini geri çekti.

26 Mayıs 1998'da Gürcistan ile Abhazya'yı yeniden savaşa sürükleyecek gelişmeler oldu. Silahlı Gürcü güçleri, sınırdaki Barış Gücü askerlerini de yarararak Gal bölgesini işgale kalktı. Çok sayıda insanın öldüğü ve yaralandığı çatışmalar sonunda Gürcü birlikleri geri püskürtüldü. Gürcistan Yönetimi bu olayların, devlet tarafından kontrol edilemeyen Gürcü teröristler tarafından çıkarıldığını açıkladı. Ancak olayda yakalanan saldırganların bazılarının Gürcistan'ın resmi askerleri olduğu anlaşıldı.

1998 sonlarında BM, AGİT ve Rusya'nın diplomasi trafiği ile barış süreci yeniden başlatıldı. Fakat, tanınmış bir devlet olma avantajını elinde bulunduran Gürcistan, söz hakkını doğrudan ve tek yanlı olarak, rahatça ve işine geldiği gibi tezlerini ileri sürerek, özellikle AGİT'te, Avrupa Konseyi'nde, Birleşmiş Milletlerde tek taraflı sundukları raporlarla bu kurumları kendi tezleri doğrultusunda şartlandırmaya çalıştı. İçinde Rusya, Fransa, Almanya ve İngiltere'nin bulunduğu BM himayesindeki 'Gürcistan'ın Dostları Grubu' lobisinin Gürcistan lehine çalışmaları tipik örneklerdendir. En son, Abhazya Dışişleri Bakanı Sergey Şamba'nın BM toplantısına Abhazya'nın tezini iletmek için ABD'den vize talebinin geri çevrilmesi bu anlamda oldukça manidardır.

3 Ekim 1999'da Abhazya'da yapılan referandumda halkın yüzde 98'i ikinci kez bağımsızlıktan yana oy kullandı.

16-18 Ekim 1998'de Atina'da, 7-9 Haziran 1999'da İstanbul'da yapılan görüşmelere 15-16 Mart 2001'de de Yalta'da devam edildi. Bu görüşmelerde, saldırmazlık anlaşmaları yenilendi ve iki taraf arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, mültecilerin dönüşü, sınır güvenliğinin artırılması gibi konular ele alındı. Fakat herhangi bir sonuç elde edilemedi.

Aslında, Gürcistan Abhazya'yı tarihte üç defa ilhak girişiminde bulunmuştu²¹: İlk Temmuz 1918-Mart 1921 tarihlerinde Gürcü orduları Abhazya'ya saldırıp topraklarını işgal etmişti. İkincisi Abhaz Devleti 1931 tarihinde, Gürcü asıllı Stalin'in zoruyla ve Abhazya halkının isteği dışında Gürcistan sınırlarının içine dahil edilmişti. Abhazlar, totalitarizmin en koyu olduğu bu dönemde, Abhazya'da Stalin-Beria ikilisinin ve onların takipçilerinin politikalarına karşı defalarca başkaldıran hemen hemen tek halktır. Kitleli kongreler, geniş mitingler ve grevler yalnızca 1931'de değil 1957, 1965, 1967, 1978, 1989 yıllarında da yapıldı. Üçüncüsü 14 Ağustos 1992'teki bu girişimdir. Bu üçüncüsünde başarılı olamamıştır. Stalin ve Beria'nın başlattığı işi, Gamsahurdia ve Şevardnadze devam ettirmeye çalışmıştır. Hatta Gamsahurdiya'nın ölümünden sonra Zviadistler adında paramiliter bir Gürcü birliği teröristçe eylemlere girişmiştir. Daha sonra bunu Saakaşvili devam ettirmeye çalıştı. Örneğin Saakaşvili'nin savaşta kaybedilenlerin Acaristan örneğinde olduğu gibi zorla alınacağı şeklindeki açık tehditler ediyordu ki bu durum Gürcüler ile Abhazlar'ı uzlaşmaz sürece itti. Bugün gelinen nokta Gürcistan'ın saldırgan tutumu şeklinde algılanmasıdır. Gerçekten bu tutum ve söylem, Gürcistan'ın karakterine de uygundur.

²⁰

²¹ Lakoba, "Abkhazia is Abkhazia", s. 99

Ta, 1920'lerde İngiliz araştırmacı Behofer "Denikin'in Rusyası" adlı eserinde buna dikkati çekmişti: "Özgür ve bağımsız sosyal demokrat Gürcistan devleti, hem sınırları dışındaki toprakları ele geçirme hırsı bakımından hem de devlet içindeki bürokratik tiranlık yapısı bakımından her zaman anılarımda klasik 'küçük emperyalist' örneği olarak kalacak". Kısaca, Gürcistan'ın devlet rejimi daha önce olduğu gibi şimdi de imparatorluk emeli ve Abhazya halkının egemenlik haklarını zora dayalı yöntemlerle yok etmek isteyen yöneticilerin politik maceraları ile doludur. Oysa her zaman Gürcistan ile Abhazya arasında belirli, sabit sınırlar olmuştur. "1633'den 1653'e kadar Mingrelya'da yaşayan İtalyan misyoneri Lamberti Maingrel, Abhaz sınırının Kodor vadisi olduğunu belirtmektedir"²². Son 300 yıldır İngur nehri Abhazya ile Gürcistan arasında sınırdır.

Tarihsel olarak oluşmuş olan bu sınırlar birçok defa ihlal edilmiştir. Çoğunlukla bunu Gürcüler sistematik ve sosyal stratejik olarak gerçekleştirmiştir. Eğer bölgedeki nüfus hareketlerine şöyle bir bakılsa dahi bu stratejinin hemen farkına varılacaktır:

Etnik felaketten önce, 19. yüzyılda Abhazya'nın yerli (otokhton) halkları olan Abazalar ülke nüfusunun baskın çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Fakat yaşanan olaylar neticesinde 1926 yılına gelindiğinde dengeler değişmeye başladı. Dış göçerle gelen nüfus yüzünden Abhazya toprakları, 60 değişik etnik gruptan insana ev sahipliği yapmaktadır. Abhaz nüfusunun önemli bir kısmının Osmanlı topraklarına sürülmesi üzerine Abhazya'da boş kalan araziler Gürcülere önemli fırsatlar sağlamıştı. Gürcüler özellikle sistematik olarak Abhazya'daki nüfus yapısını kendi lehlerine olacak şekilde manipule ettiler. Aşağdaki nüfus verileri bu tespiti doğrulamaktadır:

Tablo-1: Sayım Yıllarına Göre Abhazya'da Etnik Gruplar

Yıllar	Abhazlar	Gürcüler	Ruslar
1886	58.961	515	972
1897	58.697	25.375	5.135
1926	56.957	57.949	20.456
1939	56.147	91.067	60.201
1959	65.430	158.221	86.715
1970	83.240	199.595	92.889
1979	83.970	213.322	79.730
1989	93.267	239.872	74.913
1992	95.000	240.000	76.000

Kaynaklar: Wixman, R., (1980); Hewitt G., (1999a); UNPO'nun Abhazya Raporu (1993)

Büyük bir nüfus kitlesi 1877-78 yıllarından sonra ülkelerinden zorla sürülmesine rağmen, "1886 sayımına göre Abhaz topraklarında Abhazlar'ın oranı %85.7 iken tüm Abhazya'da Gürcülerin oranı %6'yı bulmuyordu. Gürcülerin bu nüfus yoğunluğu 1897 yılında %24 iken Abhaz nüfusu %55.3'e geriledi; paralel ve ters oranlı bir şekilde Gürcü nüfusu 1939'da %30, 1959'da %39.1, 1970'te %41, 1979'da %43 ve 1989'da %49'a ulaştı"²³. Yani Abhazya' bir taraftan Abhazlardan arındırılırken, boşalan Abhaz toprakları Gürcüler tarafından kolonileştiriliyordu. Bu yüzden son 150 yıldır olduğu gibi bugün de "Abhazya'nın sorunlarının başında, Abhazlar'ın anavatanlarında nüfus çoğunluğunu sağlayamamış olmaları gelmektedir. Gürcistan ile savaş ve sonrasında Abhaz nüfusunun azalması, Abhazlar arasında ekonomik zorluklara bağlı olarak düşük doğum oranları, aynı zamanda başta Ermeniler olmak üzere eski SSCB bölgelerinin bazılarından Abhazya'ya kontrol edilemez göçler, ülkenin demografik yapısını değiştirmeye"²⁴ devam etmektedir.

Sorunun bir de hukuksal boyutu bulunmaktadır:

Abhazya-Gürcistan ilişkilerinin hukuki temelleri tarih içerisindeki dönüşümlerde saklıdır. Adeta, Abhaz-Gürcü gerginliği bir hukuk karmaşası ile paralel gitmiştir.

²² Hewitt, "Abkhazia: a problem of iden-tity and ovnership", s. 275

²³ Vladislav Ardzinba, (Abhazya Cumhuriyeti Cumhur başkanı olarak 21 Aralık 1992 tarihinde yaptığı "Abhazya ve Gürcistan'ın hukuksal ilişkileri" başlıklı açıklaması; http://www.kafkas.org.tr/bgkafkas_abhazya_kimdir.html (20 Temmuz 2007).

²⁴ Naciye Saraç, "Ermeniler, Abhazya'da da Özerklik isteyebilir", <http://davamız.com>, 21 Temmuz 2007.

Rusya Silahlı Kuvvetlerinin yardımıyla Tiflis'te darbe yaptıktan sonra Askeri Konsey, Şubat 1992 tarihinde 1978 tarihli Gürcistan SSC anayasasını lağvedip 21 Şubat 1921 tarihli Gürcistan Cumhuriyeti Anayasa'na geçme kararı almıştı. 1921 tarihli anayasada, bir devlet-hukuk ilişkileri tarafı olarak Abhazya yer almıyordu. Abhazya'yı Özerk SSC Anayasası da böylece hukuksal zeminini yitirmiş oldu. BM İyi Niyet Heyeti'nin 12–20 Eylül 1992'deki raporunda da belirttiği gibi 'Sovyetler Birliği'nin dağılması, Gürcistan'ın bağımsızlığı ve Gürcistan'ın 1921 Anayasasını kabul etmesi, Abhazya'nın bağımsızlığını ilan yoluyla elde etme hakkı olduğu yasal bir boşluk yarattı'. Cumhuriyetler arasındaki yasal karmaşayı önlemek için Abhazya Yüksek Sovyet'i, 23 Temmuz 1992 tarihinde Abhazya topraklarında 1925 Abhazya Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koyma kararı aldı. Bu anayasaya göre Abhazya, Gürcistan ile 'özel bir ittifak anlaşmasıyla' birleşti. 1 Nisan 1925'te oluşturulan Abhazya anayasasının 5. maddesi "Abhazya S.S.C.'nin kendi topraklarında devlet iktidarının müstakil olarak ve başka herhangi bir iktidardan bağımsız olarak gerçekleştirilen egemen bir devlettir" demektedir.

Gorbaçov'un "perestroika" (yeniden yapılanma) tezi cumhuriyetler arasında yeni hukuki ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır. Bu durum Abhazya ile Gürcistan arasındaki ilişki için de geçerlidir.

Gürcistan Yüksek Sovyet'i, 1989 ve 1990 yıllarında aldığı kararlarla 1921 ile 1988 tarihleri arasındaki tüm hukuki kararları yürürlükten kaldırdı. 1992 Şubatında ise 1921 Gürcistan anayasasına dönem kararı aldı. Bu anayasada ise Abhazya'nın Gürcistan'a bağlı olduğuna dair hiçbir hüküm bulunmamaktadır. Böylece Abhazya'nın Gürcistan içindeki fiili varlığı sona ermiş oldu. 23 Temmuz 1992'de Abhazya S.S.C.'nin 1978 anayasasını yürürlükten kaldırarak birlik anlaşmasından önceki statüye döndü. Aynı zamanda Abhazya Yönetimi, Gürcistan'a çağrı yaparak, yeni dönemde Gürcistan-Abhazya ilişkilerinin nasıl olacağını görüşülmesini istedi. Çağrılarının yanıtız kalması üzerine Abhazya Parlamentosu, 25 Ağustos 1990'da egemenlik bildirgesini yayınladı. Abhazya, Gamsahurdiya'yı devirerek iktidara gelen Şevardnadze'ye de bir daha diyalog çağrısı yaptı. Yine yanıt alamadı. Abhazya Parlamentosu da (23 Temmuz 1992'deki oturumunda) bunun üzerine 1978 Anayasası'nı yürürlükten kaldırarak 1925 Anayasası'na dönme kararı aldı. 1925 Anayasası'na göre Abhazya, egemen bir devlet olarak Gürcistan ile ittifak bazında "birlik" oluşturuyordu.

Kısaca, 4 Eylül 1994 tarihinden itibaren Abhazya ile Gürcistan Devleti arasında fiili ve hukuki hiçbir bağ kalmamıştır. 3 Ekim 1999'da Abhazya'da yapılan referandumda halkın yüzde 98'i bağımsızlıktan yana oy kullanarak egemenlik haklarını kullanmada ne kadar kararlı olduklarını gösterdiler. O tarihlerde Abhazya tarafı adına hukuk bilimi doktoru Taras Şamba, "Abhazya Cumhuriyeti ve Gürcistan Cumhuriyeti gönüllü olarak birleşir ve Gürcistan ve Abhazya anayasalarıyla Gürcistan Cumhuriyeti'nin yönetimine bırakılan yetkiler dışında kendi topraklarında yasama, yürütme ve yargı erklerine tam olarak sahip olmalıdır"²⁵ şeklinde bir öneri sunmuştur. Bu öneriye Gürcüler hiçbir karşılık vermemiştir. Üstelik savaş sonrası Abhaz-Gürcü anlaşmazlığının temel değişkenlerinden biri olan Abhazya'dan Gürcistan'a geri dönenlerin durumu; politik çözüme ulaşmadan bunların geri Abhazya'ya dönmesi, Abhazya üzerinde en büyük baskıyı oluşturacağından Gürcüler bu konuda ısrarcı davranmıştır. Ayrıca Gürcistan'ın bütçesinin üçte ikisi kadarını oluşturan Batı'dan aldığı hibe yardımını devamı için bu sığınmacı problemini sürekli gündemde tutmak zorunda kalmıştır. Üstelik Mihail Saaskaşvili, muhalefet döneminde sığınmacı problemini siyasi mücadele aracı haline dönüştürdüğünden bu sığınmacı sayısını ısrarla yüksek olarak gösterme eğilimindedir. Oysa gerçek hiç de öyle abartıldığı gibi değildir. 1989 sayımına göre Abhazya'da yaşayan Gürcülerin sayısı 239.872 idi. "Bunların 20 bini Abhazya topraklarını terk etmedi, 70 binden fazla kişi savaş sonrası Gal bölgesine geri döndü, 30 bine yakın Gürcü, Rusya topraklarında yaşamaya başladı, 2 bin civarında Gürcü, Abhazya'nın Kodor vadisinde bulunuyor"²⁶. Yani, 110 bin civarında Gürcü, Gürcistan'da sığınmacı konumunda. Kaldı ki yapılan anlaşma gereği bu mültecilerin 65 binden fazlası Abhazya'ya geri dönüşü sağlanmış.

"Gürcistan, Abhazya, Rusya Federasyonu ve BM temsilcileri tarafından 1994'te imzalanan anlaşmaya göre: Yer değiştiren kişilerin tutuklanma, alı konma, hapis ve cezai kovuşturmayla uğrama riski olmadan barış içinde dönme hakları vardır. Bu dokunulmazlık şu durumdaki kişiler için geçerli değildir: Askeri suçlar veya insanlığa karşı suçlar işlediğine, ağır cürüm işlediğine, daha önce

²⁵ BDT, "Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığı: Dünü, Bugünü, Çözüm Perspektifleri", s 5

²⁶ BDT, "Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığı: Dünü, Bugünü, Çözüm Perspektifleri", s 10

muharebe faaliyetlerine katıldığına, günümüzde ise Abhazy'a da muharebe faaliyetlerine hazırlanan silahlı oluşumlar içinde olduğuna dair ciddi işaretler varsa"²⁷. Bu durumda, elinde silahla Gürcü birlikleri tarafından savaşanların geri dönüşü mümkün değildir. Bu son Güney Osetya saldırısı ile beraber artık imkânsız hale de gelmiş sayılır.

3. Taraflar ve Uluslararası İlişkiler Açısından

3.1. Abhazy ve Abhazlar açısından,

Eylül 1993 tarihinden beri kendi kaderini tayin eden Abhaz halkı şimdi tanınmayı beklemektedir. Abhazy parlamentosu 22 Ağustos 1995'te aldığı karar gereği, Abhazy egemen bir devlet ve uluslararası hukukun öznesidir ve bu sıfatla Gürcistan da dâhil diğer devletlerle anlaşma ilişkisine girebilir. Eğer Abhazy Cumhuriyeti ile Gürcistan Devleti arasında ilişkiler düzenlenip tespit edilecekse devletler hukuku ilkelerine göre görüşmeler yapıp kararlar alınmalıdır. BM tüzüğünde yer alan ve imzacı bütün devletlerce uyulması zorunlu bulunan büyük ve küçük ulusların hak eşitliği ilkesi Abhazy'a da uygulanmalıdır. Abhazy, Gürcistan ile iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmeye hazır ve mülteci, sınır ve gümrük ilişkileri gibi alanlarında uzlaşılacaksa, Suhum ile Tiflis eşit hak ve yetkiye sahip olmalıdır. Ayrıca Gürcistan, Abhazy topraklarında askeri faaliyetlerin başlamasındaki sorumluluğunu kabul etmesi gerekir. Artık asla tekrarlanması mümkün olmayan ve acısı unutulmayan otonom cumhuriyetlik tarihe karışmıştır.

Bazı Kafkas halklarının (özellikle Abazin ve Adigelerin) ve diasporanın yeni olaylara katılmayacaklarına emin olduktan sonra Gürcistan'ın Abhazy'a saldırmaya hemen hazır duruma gelmeye çalışan, uluslararası örgütlenme girişimini arttırma eğiliminde, en azından bu havayı estiren, ayrıca tanınmış devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti ile imzalamış olduğu ikili anlaşmaları da istismar etmek suretiyle Abhazy vatandaşlarının Türkiye'ye özgürce gelip gitme imkânlarını yok etme girişiminde olan Gürcistan Cumhuriyeti, Abhazy'nın bütün iyimser yaklaşımlarını karartmaktadır.

Abhazy'nın gerçekleri ve Abhaz halkının tarihi, yaşanan olaylar ve insan hakları göz önünde bulundurulursa, Gürcistan'ın toprak bütünlüğü, yerlerinden sürülen göçmenlerin koşulsuz ve bir an önce eski evlerine dönüşü, bağımsızlık yerine yüksek otonomi önerileri anlamlarını yitirecektir. Abhazy hükümeti, sığınmacı problemini kabul etmekle beraber, Gürcistan'ın sığınmacı problemini, Abhazy'daki Truva Atı olarak kullanma olasılığını da göz önünde bulundurmaktadır. Bu yüzden Abhaz halkı nüfus dengelerini gözetken politikalar uygulamak zorundadır. 7 Ağustos saldırısı ve Abhazy'nın Rusya tarafından tanınması ve bu tanınmayı Venezüella, Nikaragua gibi ülkelerin benimsememesi Abhaz-Gürcü ilişkilerini yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur. Örneğin Gürcistan tarafının önermesiyle uygulanan ambargoya son verilmesini bekliyordu. Ayrıca Gürcistan'ın Abhaz topraklarındaki Kodor vadisine yönelik askeri faaliyetlere son vermedikçe Abhazy tarafı Gürcistan ile herhangi bir görüşmeye katılmayı uygun bulmuyor ve reddediyordu. Örneğin Abhazy'nın "Dışişleri Bakanı" Sergey Şamba, Gürcistan hükümetinin öncelikle Yukarı Kodor bölgesinden askeri birliklerini çekmesi ve Abhazy'ya uygulanan ekonomik ambargoyu kaldırması gerektiğini belirterek, ancak bu koşulların yerine getirilmesinden sonra görüşmelerin yeniden başlayabileceğini ifade etmektedir. Abhazy hükümeti bu görüşlerini gerek 12-13 Şubat 2007'de Cenevre'de gerekse 27-28 Haziran 2007'de Bonn'da BM Genel Sekreterliği'nin Dostlar Grubu'nun düzenlediği toplantıda iletmişti. Bugün artık Bağımsızlığı tanınmış bir Abhazy var. Yeni ilişkiler bu çerçevede yürütülmek zorunda.

Kısaca, Abhazy bir çeşit 'Kafkasya İsviçre'si gibi tarafsız, özgür, bağımsız bir cumhuriyettir, barış içinde yaşamak, ailelerin geçimini sağlamak ve çocukların eğitimini sağlamak istiyorlar. Bahsedildiği üzere, tarihi, sosyolojik, hukuksal süreç bu isteklerin onların hakları olduğunu göstermektedir. Uluslararası kamuoyu Abhazy'da sınav vermektedir. Abhazy'nın bağımsızlığını tanıyarak bu sınavı henüz Ruslar geçmiştir.

3.2. Gürcistan açısından;

²⁷ BDT, "Gürcistan-Abhazy Anlaşmazlığı: Dünü, Bugünü, Çözüm Perspektifleri", s.11; Bkz.: 4 Nisan 1994 Moskova Protokolü.

4 Nisan 1994 Moskova'da imzalanan ateşkes anlaşmasına rağmen, Gürcistan'ın ateşli milliyetçi yeni lideri Mihail Saakaşvili'nin 2003'te iktidara geldiğinden bu yana Abhazya'yı silahlı güçlerle ele geçireceğini beyan etmesi ve zaman zaman da Abhazya'nın stratejik bölgelerinden bir olan Kodor vadisine askeri operasyonlar düzenlemesi, Gürcistan'ın barışçıl görüşmelere pek niyetli olmadığını göstermekte idi. Hatta "Gürcü askerlerinin Abhazya'nın Kodor Vadisi'nden çekilmesini ve Sohum'a karşı kışkırtıcı eylemlere son verilmesini öngören BM kararına rağmen, Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili, Abhazya'nın tamamını ele geçirecekleri çıkışını yapması"²⁸ ve bunu için Eylül 2006'da Abhazya'nın bir parçası olan Kodor vadisine askeri olarak konuşlanması, politik olarak Tiflis'ten yönetilen paravan bir 'Abhaz hükümeti' kurması, problemi hukuk dışı yollarla çözmeye niyetli olduğunu göstermektedir. Üstelik bahsi geçen 'Gürcistan'ın Dostları Grubu' lobisi aracılığı ile tek taraflı olarak Abhazya üzerinde baskı kurmaya çalışmakta ve zaman zaman da Türkiye'de bir nüfuz mücadelesi verme gayretkeşliği göstermektedir. Örneğin "Gürcistan'ın Türkiye Büyükelçisi, Gürcü dernekleri ile devamlı görüşmekte, her gün kendilerini arayarak çalışmalarını konusunda bilgi almakta ve yönlendirmektedir ve böylece Türkiye'deki Gürcülere özel önem vermektedirler"²⁹. Gerek en son Cenevrede gerekse Bonn'da düzenlenen toplantılarda, Abhazya tarafı ile doğrudan, her alanda ve 'ön koşulsuz' görüşmeye hazır olduğunu dile getirmesi, gerçekleri kabul etmeye pek niyetli olmadığını gösterdiği gibi Abhazya topraklarını işgal etmeyi sürdüreceğinin bir işareti olarak da anlaşılmalıydı ki 7 Ağustos gecesi Güney Osetya'ya saldırarak bunu kanıtlamıştır. Artık Kafkasya coğrafyası geri dönüşü olmayacak bir biçimde değişmiştir. Gürcistan sonucu kabullenmeli ve gelecek için iyi komşuluk ilişkileri geliştirmeye özen gösterecek davranışlarda bulunmalıdır.

3.3. Türkiye açısından,

Türkiye ile Gürcistan arasındaki samimi ilişki Cumhuriyet'in kuruluş dönemine kadar gider. Örneğin, Büyük Millet Meclis, 5 Şubat 1921 tarihli bir kararla, 1918'de bağımsızlık kararı alan Gürcistan demokratik Cumhuriyeti'ni resmen tanımış ve Mustafa Kemal, Gürcistan'ın ilk Ankara elçisine "bizim, Batı'da güçlü düşmanlarımız var. Özellikle güçlü bir Kafkasya'ya Kafkasya'da ise en önemli ulus olan Gürcülerin güçlü olmasına ihtiyacımız var. Bize güçlü bir Gürcistan lazımdır. Biz, Kafkasya'nın diğer ülkelerinin de bağımsız olabilmeleri için Gürcistan ile birlikte çaba sarf etmeliyiz"³⁰ demiştir. Fakat Gürcistan'ın Türkiye için aynı samimiyete sahip olduğu söylenemez. Örneğin 'Doğu Lazistan' adını verdikleri Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Giresun'u almayı bile dile getirmişlerdir³¹. "Gürcistan'ın, Abhazya'ya yük götürürken, karasularını ihlal ettiği gerekçesiyle alıkoyduğu 'Tarık Güner' adlı Türk gemisinin kaptanı Ali Sarı'yı dört yıl hapis cezasına çarptırması"³² en son örneklerdendir.

1997'den beri Ankara, Abhazya sorunu konusunda Türkiye'nin stratejik çıkarlarını daha çok gözetken bir politika benimsemiştir. Örneğin "Gürcistan, Abhazya sorununu, Türkiye ve ABD aracılığı ile çözümlenmesi talebinde bulunurken,"³³ "Demirel de Tiflis'i ziyaretinde Şevnadze'ye, 'Azeri petrolü için Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattını destekleyin biz de Abhazya sorununda Gürcistan tezine destek verelim' dedi"³⁴. En son "Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Güney Osetya ve Abhazya sorunlarının, Gürcistan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde barışçı yöntemlerle çözüme kavuşturulması gerektiğini söyledi"³⁵. Fakat Türkiye ile Kafkasya, özellikle Gürcistan ilişkileri siyasi, stratejik ve ekonomik gerekçelerle açıklanmaz. "Türkiye'de 6-7 milyon civarında Kuzey Kafkasyalı yurttaş mevcut olup"³⁶, siyasi yapıya demokratik araçlarla etki etmekte ve dolayısıyla merkezi hükümet dış politikasında bu durumu gözetmek zorundadır.

²⁸ Radikal gazetesi, 15.10.2006

²⁹ A. Aslanlı, "Tiflis'in çelişkisi", **TUSAM**, (<http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=502&sayfa=20>) (21.06.2007) 2007

³⁰ N., Komahidze, "Yakın Geçmişte Türkiye-Gürcistan İlişkileri", Mamuli, Sayı:3, Temmuz, 1997, s.15.

³¹ Bkz.: S.Canaşia, / N.Berdzenişvili, (1987) "**Türkiye'den Haklı İstemlerimiz**", Çev. Mehmet Özata, İstanbul: Tarih ve Toplum Dergisi, Cilt 8, Sayı 46, 1987, S, 241.

³² Radikal Gazetesi, 22.07.2005

³³ Radikal Gazetesi, 5 Temmuz 1997

³⁴ Yeni yüzyıl Gazetesi, 16 Temmuz 1997

³⁵ Radikal Gazetesi, 15.03.2006

³⁶ J. Colarusso, "Abkhazia", **Central Asia Survey**, 14 (1), 1995, s. 75.

Türkiye’de önemli oranda Abhaz nüfusu diaspora yaşamı sürmektedir. “Türkiye’deki Abhaz nüfusunun 500 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir”³⁷. Aslında Abhazların nüfuzları daha fazladır. Özellikle diğer Kafkas kökenlilerle, örneğin Çerkesler- Adigeler, bir birlik şuuru mevcut olup bu sayı böylece 5 milyonu geçmektedir.

Türkiye’nin Abhazlar ve Abhazya ile olan dostluk ilişkisi dün olduğu gibi bugün de devam etmektedir. Örneğin Abhazya’da 2 binin üzerinde Türk yaşamakta olup Gagra’da Türkçe eğitim veren bir Türk koleji de mevcuttur. Abhaz ve Türk tüccarlar karşılıklı alış-veriş yapıyorlar. Abhazya’nın Sohum limanı çıkarma iskelesi vazifesi görmekte ve İstanbul aracılık rolü oynamaktadır.

“Türkiye’nin, 2005 Haziran’ında Abhazya ile Tiflis arasında barışçıl çözüm için arabuluculuk teklif etmesi”³⁸ iyi bir gelişme idi. Fakat Kafkasya’nın önemli aktörlerinden bir olan ve Türkiye’nin de sınır komşusu, Bakü-Ceyhan boru hattı ve düşünülen tren yolu nedeniyle önemli statü elde etmiş olan Gürcistan ile her zaman Gürcistan’ın Abhazya konusundaki hassasiyetlerini de dikkate alan stratejik ortaklıklarını sağlam tutması gerektiği bilinmektedir. Fakat Abhazya’nın geri dönüşü olmayan süreci ve uluslararasılaşan problemi nedeniyle sorunların Tiflis’ten değil uluslararası bir organizasyondan çözülmesi gerekmektedir. Abhazya’nın nüfus bileşenlerinde meydana gelen dönüşümler, Türkiye’yi yakından ilgilendiren bir konudur. 1992 Savaşı öncesi Abhazya’daki büyük çoğunluğu oluşturan Gürcülerin, ülkeyi terk etmesi ve Gürcistan’da mülteci konuma düşmesi, ülkedeki Ermenileri önemli bir konuma getirdi. Buradaki Ermeniler Cavahetya’da olduğu gibi stratejik bir rol üstlenerek, Ermenistan’ın Abhazya’daki beşinci kolu ve Abhazya da Karadeniz’deki sahilleri konumuna gelebilir. Bu da Türkiye’nin bölgedeki nüfuz mücadelesinde dezavantajlı konuma düşmesine yol açar. İleride “Ermenilerin Abhazya’da özerklik taleplerinde bulunacakları tahminleri”³⁹, böyle bir ihtimalin varlığının da habercisidir. Sırf bu yüzden, Abhazya ve Gürcistan’daki Ermeni nüfusunun hareketleri Türkiye’yi yakından ilgilendirmektedir.

Gürcistan, hala Ankara’nın, Abhazya’ya geniş bir özerklik karşılığında Gürcistan’ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi yönünde Abhazya ve Türkiye’deki Abhaz-Çerkes kamuoyuna telkinde bulunacağı beklentisi içindeydi. Bu yüzden de Tiflis, hamasi söylemler ve şoven politikalar izlemeye devam ve sonunda da uygulamaya koydu. Bölgede barışın inşası için Türkiye, Gürcistan’ın bu tür beklentilerini ortadan kaldıracak söylem ve politikalarda bulunmalıdır. Hatta, Gürcistan’ın askeri faaliyetlerini desteklemek gibi bölgede savaş kurumlarına yatırım yapmak yerine barış kurumlarına yatırım yapmalıdır. Ayrıca Türkiye, 7 Ağustos’un yola açtığı bu dönemde, Abhazya ile Gürcistan arasındaki görüşme sürecine koordinatör ve arabulucu olarak katılması, Abhazya ile Türkiye’de bulunan Abhaz diasporasının birbirleriyle temasta bulunmalarını kolaylaştırması ve bir an önce bu son gelişen olaylara yapıcı davranarak-yeni bağımsız bu ülkeleri tanıyarak Kuzey Kafkasya’da Ankara’nın nüfuzunu arttıracığı gibi Türkiye’deki milyonlarca Kuzey Kafkasya diasporasına da bir güven ve huzur verecektir.

3.4. Rusya açısından;

Moskova’nın bölgedeki etkinliği tek merkezli olmadığı gibi, Rusya’nın ılımlı ve dengeli politik yönü ile milliyetçi yayılmacı yönü birlikte etki etmektedir.

“Ruslar, Osetleri, Kafkasya’daki Stratejik ortakları olarak görmektedirler. Güney ve Kuzey Osetya’nın coğrafi konumları ve Moskova yanlısı tutumları, Rusya’nın Kuzey Kafkasya’daki siyasi ve ekonomik üstünlüğünün devamını sağlamaktadır.”⁴⁰

Rusya’nın güney bölgelerinin Abhazya’yla ilişkilerin normalleşmesinde son derece büyük çıkarı var. Türkiye’nin stratejik çıkarları açısından ise Gürcistan’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü son derece önemli gözükmektedir. Fakat Türkiye’nin Gürcistan’a gösterdiği aşırı sempati, Abhazlar’ı Ruslara itimekte, bu durum da Rusları bölgeye çekmektedir. Örneğin benzer statülerde bulunan “Abhazya,

³⁷ Özdemir Özbay, (1998), “Dünden Bugüne Abhazya”, **Global Rapor**, Yıl:1, Sayı:2, Temmuz, 1998, s.30.

³⁸ Radikal Gazetesi, 01.06.2005

³⁹ Saraç, “Ermeniler, Abhazya’da da Özerklik isteyebilir”...

⁴⁰ Selçuk Çolakoglu, (1999), “Türkiye’nin Gürcistan Politikası”, “Cumhuriyetimizin 75. Yılına Armağan” içinde, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları No:8, 1999, ss. 121-139.

Güney Osetya, Trandisyeter ve Karabağ'ın oluşturduğu, 'Halkların Hakları ve Demokrasi Topluluk' adlı bir topluluk Rusya ile koordineli çalışmakta⁴¹ idi. 7 Ağustos ile beraber daha güçlü bir halde bölgede bulunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Kısaca, Gürcistan hükümeti ile Abhazya halkı arasında 14 Ağustos 1992 ile 30 Eylül 1993 tarihleri arasında bir savaş oldu, bu savaş sonunda Abhazya halkı de facto olarak bağımsızlığını ilan etti. Birçok diplomatik çabalara rağmen Abhazya de jure haline gelememiş, 'Dondurulmuş İhtilaflar' içerisinde varlığını sürdürmek zorunda kalmıştı. Artık 27 Ağustos ile beraber Abhazya de jure olarak da bağımsızdır. Abhazya bu statüsünü en az Kosova kadar hak etmektedir.

Problemlerin çoğu Abhazya'nın yanlış veya olumsuz davranışlarından ziyade, bölgenin jeopolitik özelliğinden, Gürcistan ile Rusya Federasyonunun içinde bulunduğu koşullardan ve bir yere kadar da Türkiye de dâhil Batı'nın bu bölgedeki çıkarlarının Rusya'nın çıkarları ile çelişmesinden kaynaklanmaktadır.

"Eski birlik cumhuriyetlerinin sınırlarının tanınması, uluslararası hukuk kuralları, bu topraklarda meskün halkların hak ve çıkarları hiçe sayılarak, bunların hür iradelerine başvurulmadan ve hatta bunların çıkarlarına karşı, zorbalıkla yapılıyor"⁴² olması sorunların bugüne kadar gelmesine neden olmuştur.

Uluslararası kuruluşlar Abhaz-Güney Osetya ve Gürcülerin tekrar savaşa sürüklenmesine seyirci kalmıştır. Hatırlanacağı üzere Temmuz 2006'da olmak kaydı ile Gürcistan'ın, Abhazya'nın Kodor vadisinde düzenlediği geniş kapsamlı operasyonla birlikte 1994 Moskova Anlaşması'nın 13 kez Gürcistan tarafından ihlal edildiği dikkate alınırsa bu son savaşın tekrarlanma olasılığı yüksek olduğu belli idi. Kaldı ki, Gürcü tarafı çözümsüzlüğe sebep olmakta ve uzlaşmak için gerekli adımları atmamak istemediğini Saakaşvil'in iktidara geldiği günden beri yaptığı açıklamalardan anlaşılmalıydı.

Bağımsız ve tanınmış bir devlet olabilme konusunda Kosova'dan daha çok ve geçerli, makul gerekçelere sahip olan Abhazya, de jure bir devlet olmayı çoktan hak etmişti ve artık de jure olarak da bağımsızdır. Bugün Abhazya bağımsız, demokratik bir hukuk devleti olmak için uluslararası organizasyonların belirtmiş oldukları bütün ölçütlere ve haklara sahiptir. Örneğin Abhazya'da gelişmiş sivil toplum, bağımsız genel medya, legal muhalefeti ve efektif hukuki sistemleri gibi demokratik enstitüler kurulmuştur. Zaten 14 yıldır de facto bağımsız olan Abhazya'da 3 Ekim 1999 tarihinde düzenlenen referandumla Abhaz vatandaşlarının %98'i nihai olarak bağımsız, demokratik, hukuki bir devlet olması için oy kullanmıştı; şimdi sıra BM başta olmak üzere bütün uluslararası kuruluşlar ve devletlerde. Kısaca Abhazlar, 4500 yıllık kültür birikimini sağladıkları bu topraklarda hiçbir şeyden tedirgin olmadan bir arada, başta dilleri olmak üzere bütün kültürel kurumlarının gelecek kuşaklara da aktarabilecekleri bir güven ortamında yaşamak istiyor. İnsan haklarına aykırı şekilde akrabalarının serbestçe ilişki kurmasını engelleyen ve kendilerine karşı uygulanan yaptırımların hukuki ve insani sonuçlarının tekrar gözden geçirilmesini, nasıl ki Rusya kendilerini özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdıysa gibi diğer özgür toplumların hükümetlerinin tanınmasını istiyor.

Kaynakça

- Aksamaz, Ali İhsan (2000), "Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Politikası ve Kafkasya", Tarih ve Toplum dergisi, no: 199, s. 4-11
- Ardzınba, Vladislav (2007) (Abhazya Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak 21 Aralık 1992 tarihinde yaptığı "Abhazya ve Gürcistan'ın hukuksal ilişkileri" başlıklı açıklaması; http://www.kafkas.org.tr/bgkafkas_abhazya_kimdir.html (20 Temmuz).
- Aslanlı, Araz, "Tiflis'in çelişkisi", **TUSAM** (<http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=502&sayfa=20>) (21.06.2007)
- Bice, Hayati, (1991) "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No-65.
- BDT Ülkeleri Enstitüsü, "Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığı: Dünü, Bugünü, Çözüm Perspektifleri", Çev.: M. Paşşu, http://www.circassianworld.com/gurcistan_abhazya.html. (20.06.2007).

⁴¹ Fikret Ertan, Zaman Gazetesi, 26 Haz. 2007

- Canaşia, S. / Berdzenişvili N., (1987) “**Türkiye’den Haklı İstemlerimiz**”, Çev. Mehmet Özata, İstanbul: Tarih ve Toplum Dergisi, Cilt 8, Sayı 46, S. 241.
- Colarusso, J., (1995) “Abkhazia”, *Central Asia Survey*, 14 (1), s. 75-96.
- Çolakoğlu, Selçuk. (1999) “Türkiye’nin Gürcistan Politikası”, “Cumhuriyetimizin 75. Yılına Armağan” içinde, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları No:8, ss. 121-139.
- Derlugian, Georgi M., (1998), “The Tale of Two Resort: Abkhazia and Ajaria Before and Since The Soviet Collapse”, Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz (Edit) “The Myth of Ethnic Conflict: Politics, Economics, and Cultural Violence” içinde, International and Area Studies Research Series/ Number 98, Berkeley: University California.
- Hewitt, George. (1999a) Abkhazia, Georgia & the Circassians (N. W. Caucasus), *Central Asian Survey*, Volume 18, Number 4, Routledge, part of the Taylor & Francis Group, pp. 463-499,
- Hewitt, George. (1999b), “The Abkhazians: A Handbook, People of Teh Caucasus Handbooks, NewYork: Palgrave Macmillan.
- Hewitt, B.G., (1993), Abkhazia: a problem of iden-tity and ovwnership, *Central Asian Survey*, içinde 12(3), s. 267-323.
- Hewitt, B.G. (1985) "Georgian: a noble past, a secure future", *Sociolinguistic Perspectives on So-viet National Languages*, I.T. Kreindler (ed.), s. 163-179. Mouton de Gruyter: Ne w York.
- Hewitt, B.G. (1989) Aspects of language plan-ning in Georgia (Georgian and Abkhaz). *Language Planning in the Soviet Union*, Michael Kirkwood (ed.), s. 123-144. Macmillan: London.
- Komahidze, N., (1997), “Yakın Geçmişte Türkiye-Gürcistan İlişkileri, Mamuli, Sayı:3, Temmuz, s.13-16.
- Krag, Helen and Lars Funch, (1994), *The North Caucasus. Minorities at a Crossroads*.London,
- Krylov, Alexander, (2001), “The Georgian-Abkhazian conflict”, Gennady Chufirin (edit.) “The Security of The Caspian Sea Region” içinde, Oxford University Press, p. 392.
- Kvarçelya, Liana. (1996) “Between East and West”, **War Report**, sayı:42,.
- Lakoba, Stanislav, (1995) “Abkhazia is Abkhazia”, **Central Asia Survey**, 14 (1), s. 97-105,.
- Özbay, Özdemir, (1998), “Dünden Bugüne Abhazya”, **Global Rapor**, Yıl:1, Sayı:2, Temmuz, s.30-34.
- Saraç, Naciye. (2007), “Ermeniler, Abhazya’da da Özerklik isteyebilir”, <http://davamız.com>, Temmuz
- Turtsaninov, G. F., (2006), “Kafkasya’da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi”, Çev.: Hayrettin Tınmaz, Ankara: Birleşik Kafkas Dernekleri Federasyonu Yayınları.
- Voronov, Y., Mariam Lordkipandze (1992), "The Abkhazians and Abkhazia", *Caucasian Pers- pectives*, içinde (ed. George Hewitt), s. 259-264.
- Wixman, R., (1980), *Language Aspects of Ethnic Patterns/Processes in North Caucasusu*, Universty of Chicago, Illionis.